

Олександр Галенко

ТОПОНІМІЯ КРИМУ
СПРАВА НАЛІВО

В. А. Бушаков. *Лексичний склад історичної топонімії Криму I* Відповідальний редактор В. С. Рибалкін. - К.: Інститут сходознавства НАН України, 2003. - 225 с.

Дослідження історичної топонімії - річ корисна, а для території з такою нестабільною топонімією, як Крим, конечно необхідна. Досить часті іноземні завоювання супроводжувалися тут масовим перейменуванням місцевих географічних об'єктів, починаючи від населених пунктів і закінчуючи річками, озерами, струмками, горами, мисами, долинами та різними урочищами - останнє таке масове перейменування відбулося після досі пам'ятних депортацій німців, кримських татар та інших народів з Криму у роки Другої світової війни. Історичні джерела, у яких порівняно добре відбилася довга історія Криму, зберегли багато назв із різних епох. Тому рідко де можна знайти таке розмаїття іменувань для одного й того самого місця, як у Криму. Для прикладу, сучасна Євпаторія називалася в греків Керкінітідою, в кримських татар - Гьозлево, у росіян - Козлово; Керч (найстаріше місто в Україні) була Пантікапеем, Боспором, Воспоро, Самкарцем; Білогірськ колись називали Карасу-Базаром, але для росіян він довго був Карасьовом. Те саме стосується і менших населених пунктів, а також природних об'єктів. Так, колишню Сікіту росіяни прозвали Нікітою, а сусіднє з нею урочище Ускрофіла-Кале переробили на Рускофіль-Кале - таку собі «русскую крепость», ніби навмисне подразнюючи фантазію любителів «русской» минувшини. Ось чому кримськими назвами спеці-

ально цікавиться уже не одне покоління фахівців та любителів кримської екзотики.

Працю В. А. Бушакова виділяє з-поміж інших ставлення до кримської топонімії як до мовної пам'ятки. Це означає, що Автора цікавить не одна чи дві назви для підтвердження якихось вузько сфокусованих теорій, а повний комплекс географічних назв в історичному розвитку. В цьому сенсі об'єкт дослідження справедливо, але амбітно названо історичною топонімією. Амбітно - бо насправді часово-ареальні складові кримської топонімії досліджено в рецензованій праці нерівномірно. По суті, тільки перші два розділи з шести присвячено історії топонімії. У першому розділі описано іменування та перейменування, ініційовані греками, тюркомовними кочовиками, італійцями, російськими поселенцями, іноземними колоністами та ін. Перейменуванням радянської доби чомусь присвячено спеціальний (другий) розділ. Проте він неточно названий, адже обіцяючи охарактеризувати весь період після російського завоювання, Автор лише в одному абзаці згадує про перейменування міст на «класичний» манер (і з політичним підтекстом - але про це ні слова) за Катерини II, а про русифікацію на зразок Нікити чи Рускофіль-Кале взагалі мова не заходить. Решту ж розділів присвячено не чому іншому, як кримськотатарській топонімії Криму. Це диктували й використані джерела: найраніше з них відноситься до 1783 р. - йдеться про переклад російською мовою списку поселень по судових округах Кримського ханату. Тому-то й словник топооснов (розділ третій) на дев'ять десятих складається зі слів, що мають тюркське походження, а решта припадає на іранську, грецьку, вірменську, італійську, давньоєврейську та «кавказьку» (тут: адигську?) лексику, і цікавлять вони дослідника лише тому, що збереглися у кримськотатарській топонімії. Ще два розділи (п'ятий та шостий) присвячені структурі, морфології та діалектним видозмінам саме тюркських топонімів. Три сторінки, що виділені в окремий розділ (четвертий), де кримські топо-

німи класифікуються за семантикою (ландшафтні терміни, назви мінералів, назви рослин і тварин та ін.), вибиваються з тексту; принаймні, на окремий розділ цей матеріал не тягне ані концептуально, ані за обсягом.

Отже, монографію можна рекомендувати читачам як таку, що системно представляє лише топонімію турецько-татарської доби. Перші два розділи тільки створюють враження, ніби праця в цілому охоплює всю історичну топонімію Криму. Власне, важко розраховувати на вартісні спостереження про майже 3-тисячолітню історію кримської топонімії, якщо її охоплено в одному (першому) розділі, тим більше коли він, по-суті, є звичайним есеєм з етнічної історії Криму, що проілюстрований окремими прикладами з топонімії. Самостійне значення тут має хіба що виведення лінгвістичних закономірностей, за якими грецькі назви засвоювалися кримськотатарською мовою (або скоріше тюркськими мовами Криму, з яких вона постала). Складається враження, що Авторіві чомусь здалося незручним обмежитися кримськотатарською топонімією, і тому він вирішив «дописати історію», аби вона краще пасувала заявленій назві книжки.

Нерівномірність та нелогічність структури, невідповідність назви книжки її змістові зраджують дві обставини, в яких готувалася рецензована праця. По-перше, вона являє собою обов'язкову публікацію для захисту докторської дисертації (на сьогодні уже захищеної), а всякий примус, як відомо, легко обертається щедрими обіцянками. По-друге, відсутність натяку на критичну реакцію середовища, де праця апробувалася - а це чотири рецензенти з відповідальним редактором (усі доктори філологічних наук) та вчена рада Інституту сходознавства НАН України, яка рекомендувала працю до друку. Складається враження, що дослідження, виконане в науковій глушині (Бушаков справді писав монографію у загубленій в степах Асканії-Новій), просто розчулило столичних науковців.

Для користувачів же найважливішим у рецензованій монографії напевно буде словник топооснов, на який

припадає третина обсягу книжки (с. 75-162). Топооснови згруповано відповідно до мови, якій вони, на думку Автора, належали; їхнє написання подано відповідною абеткою (грекою, латиницею, івритом, по-вірменськи) - свідчення подвижницької авторської праці; наводяться різні форми написання, переклад українською, можливі тлумачення і, зрештою, подано назви, утворені на підставі цих топооснов.

Корисність словника, однак, зменшується від того, що при наведенні кількох форм одного й того самого слова Автор не вказує джерела інформації. Через це втрачається можливість не лише простежити часові відмінності у правописі та вимові тих чи тих слів, але й відрізнити їх від кон'єктур самого видавця. Але ж для дослідження з історичної топонімії сенс праці полягає саме в тому, аби простежити всі трансформації кожної назви, щоб якомога точніше встановити етимон - слово, від якого ця назва походить. Словом, дослідник або ховає докази правильності реконструйованих ним топооснов, або просто їх не має. На жаль, підозр щодо останнього не бракує. Візьмемо для прикладу запропоновану Бушаковим етимологізацію імені Алім як форми арабського апелятива ^салім -вчений (с. 78). Це - типовий взірєць народної етимології, у даному випадку поширеної серед кримських татар¹, притому сучасної, адже жодний словник тюркських мов з тих часів, коли тюрки користувалися арабським письмом, такого власного імені не знає. Сучасне кримськотатарське ім'я Алім походить від добре відомого власного імені «Halim»-добрий, яке носило чимало представників династії Гереїв, і проблем з підтвердженням джерелами тут не виникає. Проте Автор користувався не автентичними арабографічними джерелами, а російськими, а до того ж не врахував, що в кримськотатарській мові у словах арабського походження зникав не лише звук «айн» (як в імені ^сАлі), але й звук, що передавався літерою *£*, як в іменах Асан, Афиз, Усейн, Усні. Тому те, що для російськомовних інформаторів (а до них належать і кримські татари)

звучало як «алім», могло бути двома різними словами. Вибрати ж правильне з двох належало на підставі словників та/або історичних джерел, але до них, як бачимо, справа не дійшла.

Інший випадок - добре відоме ім'я арабського походження Халіл (*друг*), від якого, без сумніву, походила назва села Халіл-Бай (с. 107). У сучасній мові це ім'я перетворилося на Галілія з майже нечутним початковим приголосним, тому перш ніж шукати етимології в арабській мові, варто було врахувати цей перехід, бо вийшло, що В. А. Бушаков «винайшов» неіснуюче власне ім'я, яке означає по-арабському *одружений чоловік*. Навіть з погляду людини, далекої від арабістики, таке ім'я, дане немовляті, виглядатиме надто екзотично, а тим більш сумнівно, аби на це не звернув уваги перший-ліпший арабіст. Адресуючи ці сумніви відповідальному редакторові (й арабісту!) В. С. Рибалкіну, читачеві доведеться залишитися сам-на-сам з недовірою до запропонованих у словнику етимологій, вже не кажучи про ширші спостереження.

Не зміцнюють довіри й прикмети вибірковості, помітні при аналізі топонімів, а також при посиланнях Автора на праці колег, які займалися кримськими топонімами до нього. Для прикладу, зверну увагу на спірні етимології топонімів *Солхат* та *Чонгар*, тим більше, що Бушаков присвятив їм спеціальні розвідки задовго до видання цієї монографії². Пропонуючи пов'язати походження назви «Солхат» (нині м. Старий Крим) з італійським апелятивом *zoisaia* (борозна), дослідник не пояснює причин підозріло великої кількості різночитань цього слова. Якщо воно справді італійське й згадується в італійських джерелах, то звідки такий різнобій? Автор обмежується лише вказівкою на чергування l – r, що було властиве лігурійському діалектові генуезців. Однак у назвах згаданого міста змінювалася і наступна приголосна c – g – gh – kh, і голосна o – u. Ці зміни не обов'язково пояснюються фонетикою лігурійського діалекту, зате ви-

дають особливості вимови тюркофонів. Крім того, якщо вже італійська етимологія здається такою привабливою, треба витлумачити закінчення назви «Солхат» на приголосну (адже форми **Солхата* не засвідчено). Прозоре й просте пояснення В. Смирновим назви Солхат «в татарському мові» як словосполучення *sol qat* - «лівий бік, ліве крило»³ В. С. Бушаков чомусь ігнорує, а разом з тим запропоноване Смирновим тлумачення назви «Кирим» як *рив* використовує. Але ж співпадіння значень слів *solcáta* і *Кирим* ще не є доказом, тим більше, що поняття на позначення правого/лівого були дуже продуктивними в степу - Україна й досі зберігає цей реліктовий поділ на право- та лівобережну частини.

Назва «Чонгар» теж може вказувати на праволіву орієнтацію, але В. А. Бушаков пояснює її як «степовий простір, неозорий степ». При цьому він наводить низку лінгвістичних аргументів, що нібито роблять неможливим виведення цього слова з середньомонгольського *djun gar* - *ліве крило*. Після надрукування статті Бушакова про Чонгар Омелян Прицак озвався на неї, по суті, передруком своєї давньої статті⁴, де, серед іншого, на підставі джерел та словників показав, що «середньомонгольське *jün* - це те саме, що й халха та калмицьке *zün* (<*jegün*)». Цим, отже, доводилася принципова можливість етимологізації хороніма *Чонгар* як «лівого крила», відтак, і Солхат, і Чонгар, схоже, означали одне й те саме, тільки різними мовами. Немає сумніву, що Авторіві була відома ця версія⁵, але в рецензованій праці про його реакцію на неї можна дізнатися не з відкритого заперечення, а хіба що з відсутності самої згадки про статтю Прицака у бібліографії до монографії⁶. Не згадуються у словнику топооснов і слова на означення руки, флангу, крила (тюркське *qat* та монгольське *gat*, залишене хіба *qol*); немає там і неприйняттого для Автора *yün* (*djun*).

Випадок з Солхатом та Чонгаром вказує на брак екстралінгвістичної перевірки в аргументації В. А. Бушакова. Розповсюдженість право-лівої орієнтації серед

тюркських народів, що знайшла прояв у їхній військовій та державній організації - факт загальновідомий. Зокрема, поділ Криму на праве та ліве крила підтверджується й ханською титулатурою («господар правого та лівого крила»), хоча реальність цього поділу ще не досліджувалася. Тому, коли вже топоніми й справді є «мовою землі», як піднесено висловлюється Автор, то в цьому випадку здавалося би логічним перевірити, чи розміщення топонімів з «право-лівою» орієнтацією має сенс - для цього не треба навіть звертатися до важкодоступних джерел. Проте дослідник обмежує екстралінгвістичні перевірки запропонованих ним кон'єктур тривіальними констатаціями (див. розділ четвертий, що є класифікацією семантики).

Рецензована праця, звичайно ж, може слугувати як посібник для істориків, що звертаються до етимології кримських топонімів та ідентифікації географічних об'єктів у дорадянському Криму. Однак її надійність є спірною, тому користування нею потребуватиме постійних перевірок. До того ж, у тексті роботи важко орієнтуватися без покажчика. А тому дослідникові, якого потягне на етимологічні розвідки, обов'язково треба буде звертатися до інших досліджень кримської топонімії, хоча б вони й називалися скромніше⁷.

1 Див. наприклад: Озенбашлы Э. Къырыштатар адлары / Крымскотатарские имена. - Симферополь: Таврия, 1992. - С. 14 (Алим-Алиме).

2 Бушаков В. А. Етимологізація кримських топонімів у зв'язку з вивченням історії Криму II Східний світ. - 1994, № 1-2. - С. 29-33; Його ж. Що означає кримський хоронім Чонгар? II Марра Мипйї. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. - Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. - С. 287-297'.

3 Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Порты Оттоманской до начала XVIII века. - Одесса, 1887. - С. 75.

4 Пріцак О. Протомонголи у хазарськiм Закавказзі II Східний світ. - 1995, № 2; 1996, № 1. - С. 70-76.

5 У тому-таки числі «Східного світу» на с. 94-103 друкувалася й інша стаття самого В. Бушакова.

6 Там, до речі, не згадується і стаття О. Прицака «Татар : Історія одного імені» (Mappa Mundi. - С. 51-58). Після цього не випадає серйозно ставитися до заяви Автора, шбито достовірно! етимологп слово татар немає (с. 27).

7 Суперанская А. В., Исаева З. Г., Исакова Х. Ф. Топонимия Крыма. - Ч. 1-2. - Москва, 1997. - 403 с. Частина 1-а ща праці {«Введение в топонимию Крыма») вийшла також окремим виданням: Москва, 1995. - 215 с. Про давньогрецьку ойкошмпю Криму див.: Качарава Д. Д., Квирквелия Г. Т. Города и поселения Причерномор'я античной эпохи: Малый энциклопедический справочник. - Тбилиси: Мецниереба, 1991. - 655 с.